

สถูปในช่วงแรก ๆ จะทำเป็นสถูปทรงกลม รูปชั้นคว่ำ ต่อมาไม่มีพระบรมสารีริกธาตุให้บรรจุ และสถูปที่สร้างมีขนาดเล็กลงเรื่อยๆ ดังกล่าวมาแล้ว พระภิกษุและพุทธศาสนิกชนในสมัยนั้น จึงได้สร้างวิหารคลุมสถูปขนาดเล็กนี้ไว้เพื่อ ใช้เป็นที่ประชุมของชาวพุทธ และเพื่อเป็นสถานที่เคารพกราบไหว้บูชาสถูป ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า วิหารที่มีสถูปบรรจุอยู่ภายในนี้เรียกว่า เจดีย์ มีสร้างในประเทศอินเดียราวพุทธศตวรรษที่ 10-12 เช่น มหาวิหารเจดีย์ที่ถ้ำอะชันดา เป็นต้น

สถูปภายในเจดีย์นี้ต่อมามีการพัฒนาการจนมีรูปลักษณะแตกต่างไปจากเดิมมาก ตั้งแต่สลักรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งบนสถูป และได้วิวัฒนาการไปเรื่อย ๆ เหลือแต่เพียงองค์พระพุทธรูปนั่งในวิหาร ส่วนองค์สถูปหายไป โดยนำองค์สถูปไปสร้างนอกวิหารด้านหลังทางทิศตะวันตกแทน(น. ณ ปากน้ำ 2538: 203) ตามที่ปรากฏได้รับความนิยมกันทั่วไปในประเทศไทย แล้วเรียกเจดีย์นี้ว่า วิหาร ส่วนสถูปด้านนอกหลังวิหารนั้น เรียกว่า สถูปหรือเจดีย์ ก็ได้

ส่วนคำว่า สถูป หมายถึง สถานที่ หรือสิ่งก่อสร้าง ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของผู้ล่วงลับไปแล้ว เพื่อให้ลูกหลานและผู้เคารพนับถือใช้สักการะบูชา โดยประเพณีการสร้างสถูปในประเทศอินเดียนั้นมีมาตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาลแล้ว อัฐิธาตุของบุคคลที่ควรบรรจุไว้ในสถูปเพื่อเป็นที่สักการะของมหาชนมีอยู่ 4 พวก เรียกว่า “อัฐิปารหุคคส” ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์สาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ (น. ณ ปากน้ำ 2538: 179-181)

ทั้งนี้ต่อมาเมื่ออารยธรรมอินเดียแพร่เข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้คนในย่านนี้ก็ได้รับอิทธิพลทางศาสนา แนวความคิด รวมทั้งความเชื่อในการสร้างสถูปขึ้นในชุมชน เมื่อกาลเวลาผ่านไปรูปแบบก็เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย⁵ ในสมัยหลังคงมีการสร้างศาสนสถานเพื่อเป็นที่เคารพบูชาระลึกถึง พร้อมกับเพื่อบรรจุอัฐิและสมบัติส่วนตัวของผู้วายชนม์เข้าไว้ด้วยกัน นั่นเอง คำว่า “สถูป” และ “เจดีย์” จึงมีความหมายอย่างเดียวกันตามที่เรามักเรียกรวมกันไปว่า “สถูป เจดีย์” เช่นทุกวันนี้ ดังนั้นหากต้องการศึกษาถึงความเป็นมาของ เจดีย์เพื่อทำความเข้าใจเจดีย์สุโขทัยในขั้นต่อไป จึงควรศึกษาถึงความเป็นมาของสถูปเสียก่อน

6.2.1 ความหมายของสถูป

สถูป (Stupa) ตามสารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง *สิ่งก่อสร้างที่ได้พัฒนา* มาจากเนินดินฝังศพ หรืออิฐลาดของชาวอินเดียโบราณ และต่อมาได้กลายเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญทางพุทธศาสนา

สถูป คือพุทธสถาปัตยกรรมสำคัญที่พุทธศาสนิกชนนิยมสร้างเพื่ออุทิศแด่พระพุทธเจ้า หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว(ณัฐภูภัทร จันทวิช, 2533: 3)ซึ่งตามประเพณีอินเดียโบราณ การสร้างที่ฝังศพไว้ในบริเวณทางสี่แพร่งบนถนนสายสำคัญของเมืองนั้น มักจะสร้างสำหรับพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ หรือพระเจ้าจักรพรรดิ และผู้ที่เป็นที่นับถือยิ่งของมหาชนเท่านั้น

และก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ พระอุปัฏฐาก ว่าเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วให้สร้างสถูปสำหรับพระตถาคตไว้ที่ทางสี่แพร่ง เพื่อผู้ที่เลื่อมใสและคิดถึงพระองค์จะได้มาทำการสักการะบูชาได้ ดังนั้นจึงเกิดมีการสร้างสถูปขึ้นในพระพุทธศาสนา

6.2 ความเป็นมาของสถูป

พุทธศาสนาที่เรานับถือกันเป็นศาสนาประจำชาติทุกวันนี้ ได้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย เมื่อ 2500 กว่าปีมาแล้ว หลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้หนทางแห่งการดับทุกข์ ก็เพียรพยายามสั่งสอนเหล่าสาวกและโปรดเวไนยสัตว์เรื่อยมา จนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว เหล่าสาวกแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ยึดเอาพระธรรมคำสอนของพระองค์เป็นสรณะ เพื่อร่วมกันเผยแผ่ดำรงพุทธธรรมให้กว้างใหญ่ไพศาลต่อไป

ในสมัยพุทธกาลนั้นยังไม่มี การก่อสร้างสถูปหรือเจดีย์เพื่อเป็นสถาปัตยกรรมเนื่องในพุทธศาสนา (ไม่รวมสถูปเจดีย์เนื่องในตำนาน หรือในคัมภีร์ต่าง ๆ ที่เขียนขึ้นในสมัยหลังเพื่อเน้นให้เห็นพระบารมีของพระพุทธเจ้า) หลังจากพระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้ใต้ต้นศรีมหาโพธิ์ "อัสดกพุทธ" ในคืนวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6(ณัฐภูภัทร จันทวิช, 2533: 2) ก็ได้เสด็จออกจากที่ประทับเพื่อสั่งสอนเวไนยสัตว์ ได้เสด็จ

ประทับแรมไปตามเมืองต่าง ๆ ในประเทศอินเดีย ต่อมาเมื่อผู้เลื่อมใสศรัทธาในคำสอน จำนวนสาวกที่บวชเป็นพระภิกษุ และพุทธมามะกะก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จึงมีผู้เห็นความสำคัญควรสร้าง “อาราม” ถวายแด่พระพุทธเจ้าให้เป็นพื้นที่ทางพุทธศาสนาเพื่อเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า และเป็นที่พำนักอาศัยของเหล่าสาวก ถือเป็น การสร้างพื้นที่ทางพุทธศาสนาขึ้นเป็นครั้งแรก ลักษณะที่เรียกว่า “อาราม” เช่นนี้พบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดี ที่เมืองพารุ ประเทศอินเดีย เป็นภาพแกะสลักรูป ฤๅษีอยู่ใน “อาราม” ซึ่งมีลักษณะเป็นสวนหรืออุทยาน มักสร้างขึ้นโดยกษัตริย์ หรือเศรษฐีผู้มีความศรัทธาในพุทธศาสนา ได้แก่

1. เวพูนาราม สร้างถวายโดยพระเจ้าพิมพิสารแห่งเมืองราชคฤห์
2. นิโครธาราม สร้างถวายโดยเจ้านิโครทจากศากยวงศ์ แห่งกรุงมิลพัสดุ์
3. เซตวนาราม สร้างถวายโดยอนาถบิณฑกะเศรษฐี แห่งเมืองสาวัตถี

ภายใน “อาราม” เหล่านี้มีอาคารต่าง ๆ เช่น พระคันธกุฎี อยู่ตรงกลาง มีกุฎีทั้ง กุฎีเดี่ยว กุฎีคู่ เรียกรวมว่า เสนาสนะ นอกจากนี้ยังมีห้องเก็บของกับปิฎก ที่อาบน้ำและสระน้ำ พระอารามแบบนี้ในครั้งนั้นโดยทั่วไปเรียกว่า “วิหาระ”

อย่างไรก็ตาม การถวายอุทยานเพื่อเป็นพื้นที่ทางพุทธศาสนา ที่มีชื่อเรียกว่า “วิหาระ” ในครั้งนั้นได้มีการจัดวางแผนผัง หรือสร้างสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะใหญ่โตดังเช่นในยุคปัจจุบัน มีเพียงสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีพของพระภิกษุเท่านั้น ไม่มีสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ไม่มีรูปเคารพขนาดใหญ่ และไม่มีสถูปหรือเจดีย์ปรากฏสร้าง ในครั้งแรกที่มีการสร้างพื้นที่ทางพุทธศาสนาขึ้น แม้ต่อมาก็มักมีผู้ศรัทธาถวายพื้นที่ทางพุทธศาสนา เพื่อเป็นที่พักแด่พระภิกษุสงฆ์อีก เรียกว่า “สังฆาราม”³ แต่ก็มิได้มีปรากฏพบการสร้างสถูปเจดีย์แต่อย่างใดเช่นกัน

6.2.1 ประเพณีการสร้างสถูปในอินเดีย และเริ่มแรกสร้างสถูปในพระพุทธศาสนา

ประเพณีการสร้างสถูปในอินเดียนั้นมีมานานแล้วตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล สำหรับทางพุทธศาสนา ธรรมเนียมในการสร้างสถูปก็มีลักษณะคล้ายกับประเพณีเดิมของชาวอินเดีย คือ สร้างเจดีย์เพื่อ

เป็นที่ระลึกหรืออุทิศแด่บุคคลผู้มีบุญบารมี หรือผู้มีอำนาจเรียกว่า “อุปราหุคคล” ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์สาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ หลังจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ได้มีการสร้างสถูปเจดีย์อันเป็นสถูปเจดีย์สำคัญเพื่อบุคคลทางพุทธศาสนาปรากฏสร้างเจดีย์อุทิศแด่บุคคล 2 ประเภท คือ

1. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
2. พระสาวกที่เป็นพระอรหันต์

6.2.1.1 การสร้างสถูปอุทิศแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การสร้างสถูปในพระพุทธศาสนา เพื่ออุทิศแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเริ่มแรกนั้น มีกล่าวไว้ในตำราหลายเล่มแตกต่างกันไปเช่น มหาปรินิพพานสูตร พระพุทธประวัติ พระคัมภีร์กฎปวงค์ เป็นต้น

ก. มหาปรินิพพานสูตร กล่าวว่า การสร้างสถูปสำหรับพระพุทธรูปเจ้านั้น หลังจากพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้มีการสร้างสถูปเหนือแผ่นดิน 8 องค์ องค์หนึ่งสำหรับฝังพระบรมสารีริกธาตุ ส่วนองค์อื่นๆ สำหรับบรรจุพระอัฐบริขารและพระอังคาร(ณกฎภัทร จันทวิษ, 2533: 3)

ข. พระพุทธประวัติ กล่าวว่า เมื่อมีการถวายพระเพลิงพระพุทธรูปแล้ว โทณพราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ของกษัตริย์ทั้ง 8 เมืองในขณะนั้น ได้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น 8 ส่วน แล้วนำไปแจกจ่ายแก่บรรดากษัตริย์ต่างๆทั้ง 8 เมือง เพื่อนำไปประดิษฐาน และสักการะกษัตริย์ทั้ง 8 เมืองนั้น ได้แก่(ณกฎภัทร จันทวิษ, 2533: 3-4)

1. กษัตริย์ลิจฉวี แห่งเมืองเวสาลี (ไพสาลี)
2. กษัตริย์ศากยะ แห่งเมืองกบิลพัสดุ์
3. กษัตริย์โมลียะ แห่งเมืองอัลลภิปะ
4. โกลิยพราหมณ์ แห่งรามคาม
5. พราหมณ์เมืองเอฏฐทีปกะ

6. กษัตริย์มัลละ แห่งเมืองปาวา
7. พระเจ้าอชาตศัตรู แห่งกรุงราชคฤห์
8. มัลละกษัตริย์ แห่งเมืองกุสินารา

นอกจากนี้ โทณพราหมณ์ก็ได้มอบพระอังคารให้โมริยะกษัตริย์ชาวบีฬลวันไปประดิษฐานในพระสถูป และโทณพราหมณ์เองก็นำทะนาคที่ใช้ดวงพระบรมสารีริกษาคุนั้นไปประดิษฐานในพระสถูปบูชาเช่นกัน หากพิจารณาตามพระพุทธประวัติจึงกล่าวได้ว่าในครั้งนั้นได้ มีการสร้างพระสถูปแล้ว 10 องค์ (ถัญฐภัทร จันทวิช, 2533: 4)

ตามความในตามพระพุทธประวัติยังพบว่ามีการสร้างพระสถูป ตั้งแต่ก่อนพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระสถูปดังกล่าวนี้สร้างเพื่อประดิษฐานพระเมาศี และเครื่องทรงของพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งเสด็จออกมหาภิเนษกรรม มีชื่อว่า “พระจุฬามณีสถูป” โดยท้าวสักกเทวราชได้ทรงนำพระเมาศีซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตัดแล้วเก็บใส่ผอบแก้วไว้ นำไปประดิษฐานภายในพระสถูปในเทวโลก บนสวรรค์ชั้นดุสิตที่ยอดเขาสินเนรุ พระสถูปนี้มีชื่อว่า “พระจุฬามณีสถูป” และท้าวชมพูการามหาพรหม ได้ทรงนำเครื่องทรงกษัตริย์ของพระพุทธเจ้าไปประดิษฐาน ไว้ในพระสถูปในพรหมโลก มีชื่อว่า “พระทุสสะสถูป” (ถัญฐภัทร จันทวิช, 2533: 4)

นอกจากนี้ “พระจุฬามณีสถูป” นั้นก็ยังเป็นที่ประดิษฐานพระเขี้ยวแก้วเบื้องขวาของพระพุทธเจ้าด้วย ทั้งนี้เนื่องจากระหว่างโทณพราหมณ์กำลังดวงแ่ม่งพระบรมสารีริกษาคุนั้น ก็ได้แอบหยิบพระเขี้ยวแก้วเบื้องขวาซ่อนไว้ในผ้าโพกศีรษะ แต่บ้างก็ว่าซ่อนไว้ในมวยผม ท้าวสักกเทวราชทราบด้วยทิพเนตรและทรงเกรงว่าโทณพราหมณ์จะไม่สักการะให้สมแก่พระเขี้ยวแก้ว พระองค์จึงทรงอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ใน “พระจุฬามณีสถูป” ในเทวโลกด้วย(ถัญฐภัทร จันทวิช, 2533: 4)

ดังนั้นตามพระพุทธประวัติที่กล่าวมา หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ปรากฏมีพระสถูปของพระพุทธองค์สร้างแล้วถึง 12 องค์ อย่างไรก็ดี สำหรับเรื่องของ “พระจุฬามณีสถูป” คงเป็นเพียงเรื่อง หรือตำนานที่เขียนขึ้นในภายหลัง เพื่อยกย่องพระบารมีของพระพุทธเจ้า

ค. พระคัมภีร์ปฐมวงศ์ กล่าวว่า อย่างไรก็ตาม ก่อนสมัยพุทธกาลได้มีการสร้างพระสถูปเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของอดีตพระพุทธเจ้าแล้ว แต่อาจเป็นเพียงการเน้นให้เห็นความสำคัญของสถูปที่มีต่อพุทธศาสนิกชนมาทุกยุคทุกสมัย ตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาลนั่นเอง โดยสถูปดังกล่าวมีถึง 24 องค์ คือ(ถัญญภัทร จันทวิช, 2533: 4-5)

1. พระมหาสถูป ของพระที่ปังกรพุทธเจ้า สูง 36 โยชน์ ที่นันทาราม
2. พระมหาสถูป ของพระโกณฑัญญพุทธเจ้า สูง 7 โยชน์ ที่จันทาราม
3. พระมหาสถูป ของพระมังคลพุทธเจ้า สูง 30 โยชน์ ที่วัดสระอุทยาน
4. พระมหาสถูป ของพระสุนนพุทธเจ้า สูง 4 โยชน์ ที่อังการาม
5. พระมหาสถูป ของพระเรวัตพุทธเจ้า ที่สุรัญญวดี ราชธานี
6. พระมหาสถูป ของพระโสภิตพุทธเจ้า ที่สีหาราม
7. พระมหาสถูป ของพระอโนมทัสสีพุทธเจ้า ที่ธรรมาราม
8. พระมหาสถูป ของพระปฐมชินวรพุทธเจ้า ที่ธรรมาราม
9. พระมหาสถูป ของพระนารถชินสีห์ สูง 4 โยชน์ ที่สุทัสสนบุรี
10. พระมหาสถูป ของพระปฐมมุตตรพุทธเจ้า สูง 12 โยชน์ ที่สุทัสสนบุรี
11. พระมหาสถูป ของพระสุเมทชินวรพุทธเจ้า ที่เมธาราม
12. พระมหาสถูป ของพระสุชาติชินวรพุทธเจ้า สูง 3 คาวุต ที่สิลาราม
13. พระมหาสถูป ของพระปิยะทัสสีพุทธเจ้า สูง 3 โยชน์ ที่อัสสัถการาม
14. พระมหาสถูป ของพระอัครทัสสีพุทธเจ้า ที่อโนมาราม
15. พระมหาสถูป ของพระธรรมทัสสีมหาวิระ สูง 3 โยชน์ ที่เภสการาม
16. พระมหาสถูป ของพระสิทธัตถะพุทธเจ้า สูง 4 โยชน์ ที่อโนมาราม
17. พระมหาสถูป ของพระติสสพุทธเจ้า สูง 3 โยชน์ ที่นันทาราม
18. พระมหาสถูป ของพระปุสสชินวรศาสตร์ ที่เสนาราม
19. พระมหาสถูป ของพระวิปัสสีพุทธเจ้า สูง 7 โยชน์ ที่สุมิตดาราม
20. พระมหาสถูป ของพระสิขีพุทธเจ้า สูง 3 โยชน์ ที่อัสสการาม
21. พระมหาสถูป ของพระเวสสภูชินวรพุทธเจ้า ที่เขมาราม
22. พระมหาสถูป ของพระโกนาคมพุทธเจ้า ที่ปัพพดาราม

23. พระมหาสถูป ของพระกกุสันธพุทธเจ้า สูง 1 คาวุต ที่เขมาราม
24. พระมหาสถูป ของพระมหากัสสปชินวรพุทธเจ้า สูง 1 โยชน์ ที่เสด็จพยา

ราม

6.2.1.2 การสร้างสถูปเพื่อระลึกหรืออุทิศแก่สาวกของพระพุทธเจ้า

มีการสร้างสถูปเพื่อบรรจุพระธาตุของสาวกของพระองค์ศาสดาที่เป็นพระอรหันต์จำนวนมากไม่น้อย เช่น สถูปของพระอรหันต์พระสารีบุตรอัครสาวก เนื่องจากพระสารีบุตรพระอัครสาวกผู้นี้มีผู้ยกย่องนับถือมาก ถือเป็นรากเหง้าของคณะสงฆ์ฝ่ายสรวาสตวาทีน และคณะสงฆ์ฝ่ายนิกายเซ็น ภายหลังคณะสงฆ์นิกายเหล่านี้ได้รับความนิยมเป็นอันมากในประเทศอินเดีย และคณะสงฆ์นี้ได้ร่วมกับกษัตริย์ผู้ให้ความอุปถัมภ์ค้ำชู สร้างสถานบันาลันทาขึ้นที่เมือง มคธ จึงมีมหาสถูปของพระสารีบุตรเป็นแกนกลางของสถานบันาลันทา กษัตริย์ในราชวงศ์ตองจ้อ มาก็ได้บูรณะปฏิสังขรณ์จนมหาสถูปของพระสารีบุตรมีขนาดใหญ่โต และสถานบันนี้ก็มิชื่อเสียงขจรกระจายไปจนถึงเมืองจีน(น. ณ ปากน้ำ 2538: 203-207)

นอกจากนี้ยังมีสถูปของพระอรหันต์องค์กุสิมมาล ที่เมืองสาวัตถี เป็นสถูปขนาดใหญ่เช่นกัน ก่อด้วยศิลาแลง(น. ณ ปากน้ำ 2538: 207) เป็นต้น

6.2.1.3 สถูปอินเดียโบราณ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

ต่อมาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์เมารยะ ผู้ซึ่งครองราชอยู่ในช่วงพุทธศักราช 269-312 ได้เข้ายึดครองแคว้นกสิงคะและฆ่าชีวิตผู้คนไปมากมายเมื่อ พ.ศ. 273 ทรงเสียพระทัยในการกระทำครั้งนี้เป็นอันมาก จึงหันมานับถือพุทธศาสนา และเป็นศาสนูปถัมภกในพุทธศาสนา โปรดฯให้เปิดสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 7 แห่งในจำนวนที่มีอยู่ทั้งหมด 8 แห่ง แจกจ่ายพระสารีริกธาตุไปตามดินแดนต่าง ๆ ทว่าอาณาจักรของพระองค์ แล้วโปรดฯให้มีการสร้างสถูปขึ้นจำนวนถึง 84,000 องค์ เท่าจำนวนพระธรรมชั้นตรี ล้วนแต่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุถ้วนทั่วทุกองค์(น. ณ ปากน้ำ 2538: 179-181)

อย่างไรก็ตาม สถูปที่สร้างโดยพระเจ้าอโศกมหาราชนี้ ได้ถูกทำลายลงเสียหายเป็นอันมาก เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 กองทัพมุสลิมได้บุกเข้าทำลายล้างพุทธสถานในอินเดีย เจดีย์ถูกรื้อทำลายจนเหลือแต่ซากเป็นอันมาก(น. ณ ปากน้ำ 2538: 201) จึงไม่เหลือหลักฐานสถูปเจดีย์ที่มีมาก่อนหน้านี้และที่พระเจ้าอโศกมหาราชสร้างขึ้นมากนัก

สถูปที่มีหลักฐานหลงเหลืออยู่ในอินเดียและมีหลักฐานหรืออยู่ค่อนข้างครบถ้วนชัดเจน ได้แก่

สถูปที่สัตตปิณฑี สร้างขึ้นโดยพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อ พ.ศ. 295 เป็นสถูปที่ก่อสร้างด้วยอิฐ แต่ภายหลังมีการสร้างเพิ่มเติมโดยใช้ศิลาหุ้มสถูปเอาไว้ มีการสร้างรั้วและเสาศิลาเพิ่มเติมด้านหลังสถูปด้วย(น. ณ ปากน้ำ 2538: 181)

สถูปธรรมราชา ที่สารนาถ สร้างขึ้นเป็นสถูปที่ก่อสร้างด้วยอิฐ ขนาดเล็กกว่าสถูปที่สัตตปิณฑี มีเสาทินทรายแกะสลักขจัดมันอยู่ด้านหน้าทางทิศตะวันออก(น. ณ ปากน้ำ 2538: 181)

6.3 ลักษณะของสถูปอินเดียโบราณ

ลักษณะของพระสถูปของอินเดียสมัยโบราณนั้นเดิมเป็นการพูนดินขึ้นเป็นโคกตรงที่ฝังอัฐิธาตุแล้วลงเขื่อนรอบกันดินพัง มีการปักร่มหรือฉัตรไว้บนโคกเพื่อเป็นเกียรติยศด้วย ต่อมามีการแปลงรูปพระสถูปให้งดงามยิ่งขึ้น เช่น มีการก่อสร้างฐานชั้นทักษิณ(เมธิ) และมีหรรมิกาเหนือองค์สถูป ตกแต่งยอดพระสถูปเป็นรูปฉัตรลักษณะพระสถูปแบบนี้ได้ส่งอิทธิพลมายังอาณาจักรโบราณบนผืนแผ่นดินไทย เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนในสมัยนั้น (น. ณ ปากน้ำ 2538: 183)

สำหรับพุทธเจดีย์ที่เป็นพระสถูปนั้น ในครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช นิยมสร้างด้วยอิฐและศิลา องค์สถูปมีลักษณะ เป็นรูปกลมอันได้ปรัชญามาจากฟองไข่ อันเป็นศูนย์แห่งพลังเรียกว่า อัณฑะ ด้านบนเป็น หรรมิกา(แท่นบูชา) รูปสี่เหลี่ยมสำหรับปักฉัตร ตัวสถูปนั้นตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม ฐานเป็นลานสำหรับประทักษิณ ภายนอกมีรั้วศิลาล้อมรอบ โดยสร้างเลียนแบบรั้วไม้ ตามรั้วและฐาน

พระสถูปประดับภาพจำหลักลวดลายและภาพเล่าเรื่องเป็นพุทธชาดก และพระพุทธรูปประวัติ ซึ่งตามภาพเหล่านี้ มิได้จำหลักรูปพระพุทธรูปเจ้าเป็นรูปมนุษย์ แต่จะใช้สัญลักษณ์แทน เช่น รอยพระพุทธรบาท ไตรรัตนธรรมจักรหรือสถูปจำลอง เป็นต้น ตัวอย่างเช่น มหาสถูปเมืองสาญจี สร้างเมื่อพุทธศตวรรษที่ 3-5 (ณัฐภัทร จันทวิช, 2533: 27)

6.4 เจดีย์หลังสมัยพุทธกาลมี 4 ประเภท

การสร้างสถูปเพื่ออุทิศและระลึกถึงพระพุทธรูปเจ้า นั้น ในครั้งแรกมีวัตถุประสงค์เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และพระอังคาร ต่อมาความต้องการการสร้างสถูปที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และสถูปอันเป็นที่ระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพิ่มขึ้น จึงเกิดมีการสร้างสถูปเพื่ออุทิศแด่พระพุทธรูปองค์ในลักษณะต่างๆ ขึ้นแบ่งออกเป็น 4 ประเภท

6.4.1 ธาตุเจดีย์ หมายถึง เจดีย์บรรจุ พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรูปเจ้าที่ได้จากการถวายพระเพลิงแล้วและแจกให้เจ้าเมืองที่ล้อมใสในพระพุทธรูปศาสนาไปสักการบูชา มีมาตั้งแต่ครั้งหลังสมัยพุทธกาล(น. ณ ปากน้ำ 2538: 185) มีวัตถุประสงค์ในการสร้างเจดีย์ขึ้นเพื่อ

ก. เพื่อเป็นที่เก็บพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรูปเจ้า และเพื่อระลึกถึงพระมหากษัตริย์ของพระพุทธรูปเจ้าที่ได้ทรงตรัสรู้พระธรรมอันบริสุทธิ์ แล้วเผยแพร่รู้พระธรรมอันบริสุทธิ์นี้ เพื่อสั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งหลาย

ข. สร้างขึ้นตามประเพณีของชาวอินเดีย เมื่อบุคคลผู้มีอำนาจ และบุญบารมีเสียชีวิตลง จึงมีการสร้างสถูปเจดีย์ขึ้นเพื่อเป็นตัวแทน ใช้สักการบูชา

นอกจากนี้ธาตุเจดีย์ยังมีความหมายรวมถึง อัฐบริขารเจดีย์ หมายถึง สถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุสิ่งของที่พระพุทธรูปเจ้าเคยใช้ คือ เครื่องอัฐบริขาร ได้แก่ บาตร วัจระ และสิ่งอื่น ๆ เจดีย์แบบนี้มีวัตถุประสงค์ของการก่อสร้างเหมือนกับการสร้างพระธาตุเจดีย์ แต่เนื่องจากในภายหลังพระบรมสารีริกธาตุหายาก จึงนำเครื่องอัฐบริขารของพระพุทธรูปเจ้ามาบรรจุไว้ในเจดีย์แทน

6.4.2 บริโภคเจดีย์ หมายถึง สถานที่ หรือเจดีย์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ใช้เป็นที่ระลึกถึงพระองค์ เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว มีวัตถุประสงค์ในการสร้างขึ้นเพื่อให้เห็นถึงความสำคัญของสังเวชนียสถานทั้งสี่แห่งในสมัยพุทธกาล และเตือนใจให้ชาวพุทธระลึกถึงพระจริยวัตรของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล ได้แก่ สังเวชนียสถาน 4 แห่ง คือ(ถัมภูฎภัทร จันทวิช, 2533: 26)

สวนลุมพินี	ที่ประสูติ
อุรเวลาเสนานิคม	ที่ตรัสรู้
ป่าอิสิคินมฤคทายวัน	ที่แสดงปฐมเทศนา
ศาลาโนทยาน เมืองกุสินารา	ที่ปรินิพพาน

ต่อมาได้เพิ่มสถานที่แสดงปาฏิหาริย์ อีก 4 แห่งคือ

เมืองลังกัส	ที่เสด็จลงจากดาวดึงส์
เมืองสาวัตถี	ที่ทำยมกปาฏิหาริย์
เมืองราชคฤห์	ที่ทรมานช้างนาฬาคีรี
เมืองเวสาลี	ที่ทรมานพญาวานร

เนื่องจากในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ได้เสด็จจาริกไปยังลุมพินีและพุทธคยา สองในสี่แห่งของสังเวชนียสถานทั้งสี่ หลังจากนั้นพระองค์ได้สร้างเจดีย์ขึ้นตามเมืองต่างๆ มากมายพร้อมทั้งทำเสาศิลาประดับแต่งเจดีย์เพื่อจารึกเรื่องราวของพระองค์ อีกทั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนี้มีการสร้างเจดีย์ขึ้นมากมายถึง 84,000 แห่ง จึงอาจเป็นไปได้ว่า การสร้างบริโภคเจดีย์นั้นมีขึ้นในยุคของพระเจ้าอโศกมหาราชนี่เอง

6.4.3 ธรรมเจดีย์ หมายถึง สถานที่ประดิษฐานพระธรรมไว้เป็นที่บูชา ซึ่งมีผู้พระบรมพุทธานุญาตให้นำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรแล้วนำไปประดิษฐานไว้ในเจดีย์(ถัมภูฎภัทร จันทวิช, 2533: 26)

ธรรมเจดีย์แบบนี้สร้างขึ้นตามคำตรัสของพระพุทธเจ้า ก่อนที่พระพุทธองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ได้ตรัสแก่สาวกว่า หลังจากพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ให้เหล่าสาวก และพุทธบริษัททั้งหลายยึดหลักธรรมคำสอนของพระองค์เป็นศาสดาสืบไป ต่อมาตามประเพณีการสร้างเจดีย์ในพุทธศาสนา จึงมีการนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามาสร้างเป็นเจดีย์ หรือมาบรรจุไว้ในเจดีย์ เรียกว่า "ธรรมเจดีย์"

ธรรมเจดีย์ในระยะแรก ได้นำพระพิมพ์องค์เล็กๆจำนวนมาก มาเป็นสัญลักษณ์แทนความหมายเปรียบกับ พระธรรม ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้จำนวนมากถึง 84,000 ธรรมขันธ์ ผู้สร้างจึงได้บรรจุพระพิมพ์องค์เล็กๆ ไว้ในสถูปเจดีย์แบบนี้ไว้เป็นจำนวนมากหรือเท่าจำนวนพระธรรมขันธ์ คือ 84,000 องค์(น. ณ ปากน้ำ 2538: 185) ประเพณีการสร้างพระพิมพ์บรรจุในพระธาตุแบบนี้ต่อมาได้เผยแพร่เข้ามาและเป็นที่ยอมรับในแว่นแคว้นต่างๆ ในประเทศไทย

พัฒนาการขั้นต่อมาของ "ธรรมเจดีย์" คือการสรุปรวบรวมพระพิมพ์ทั้งหมดให้เป็นเจดีย์ศิลาแห่งเดียวขนาดเล็ก ลักษณะเป็นรูปประฆังทรงกลม มีขนาดสูงประมาณ 2-3 เมตร หรือเล็กกว่านี้ก็มี เพื่อความสะดวกในการก่อสร้าง เนื่องจากมีผู้นิยมสร้างสถูปกันมากจึงต้องสร้างสถูปให้มีขนาดเล็กลง โดยสถูปที่เป็นศิลาแห่งเดียวนี้ต่อมามีการสร้างด้วยอิฐ หรือโลหะก็มี(น. ณ ปากน้ำ 2538: 189)

พัฒนาการอีกขั้นของ "ธรรมเจดีย์" คือต่อมาได้สลักขุมบรรจุพระพุทธรูปหรือเทวดาประดิษฐานในขุมติดเป็นเนื้อเดียวกับแท่งสถูปศิลา หรืออาจมีการจารึกคาถาสาคัญทางพุทธศาสนาไว้ในขุมขุมนี้ เช่น ปฏิจสมุปบาทสูตร คาถาเข้หมมาช หรือสมัยหลังทำเป็น สัญลักษณ์ธารณี อันหมายถึงเครื่องช่วยคุ้มกัน สถูปศิลาขนาดเล็กดังกล่าวนี้มี ปรากฏพบที่ พุทธคยา และสารนาถ เป็นต้น (น. ณ ปากน้ำ 2538: 189-191)

"ธรรมเจดีย์" ยังมีพัฒนาการขั้นต่อมาอีก ในสมัยปาละซึ่งยังคงนิยมสร้างเจดีย์ศิลาองค์เล็กเป็นรูปประฆังทรงกลมมีทั้งแบบที่มีบัลลังก์และไม่มีบัลลังก์ สถูปแบบปาละรุ่นหลังนี้เนื่องจากถือคติตามศาสนาพุทธฝ่ายมหายาน ตามในคัมภีร์ฝ่ายมหายานระบุว่า "ได้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นแล้วบนโลกมากกว่าจำนวนเม็ดทรายในท้องมหาสมุทรเสียอีก" ดังนั้นสถูปเล็กแบบปาละจึงจำหลักรูปพระพุทธเจ้าองค์เล็กๆ

เรียงคาถารอบองค์ระฆังเป็นจำนวนมากมายับไม่ถ้วน(น. ณ ปากน้ำ 2538: 195) บ่งบอกถึงคติที่นิยม นับถือในสมัยนั้น

การสร้างเจดีย์ทั้ง 4 แบบนี้จะเห็นว่า แบบที่นิยมสร้างสืบทอดกันมายาวนาน ได้แก่ “พระธาตุเจดีย์” และธรรมเจดีย์ พระธาตุเจดีย์ได้กลายเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้า และเป็นสัญลักษณ์ของการประกาศพุทธศาสนาทั่วดินแดนเอเชียทวีปในเวลาต่อมา ส่วน “ธรรมเจดีย์” อันเป็นเจดีย์ซึ่งผู้สร้างผู้ออกแบบ มีความพยายามที่จะนำหลักคำสอนทางพุทธศาสนาบรรจุไว้ในเจดีย์ หรือซ่อนความหมายทางคติความเชื่อไว้ภายใน ได้รับความนิยมสืบทอดตามคติดั้งเดิมที่มีขึ้นตั้งแต่ในประเทศอินเดีย มาจนถึงแคว้นแคว้นต่าง ๆ ในประเทศไทย รวมทั้งสมัยสุโขทัยด้วย

6.4.4 อุเทสิกเจดีย์ หมายถึง ของที่สร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้าเป็นส่วนสำคัญ นอกเหนือไปจากธาตุเจดีย์วิภคเจดีย์และธรรมเจดีย์ เช่น พระพิมพ์ พระพุทธรูป และพระสถูป(ณัฐ ภัทร จันทวิช, 2533: 27)

6.5 ความนิยมในการสร้างเจดีย์ และความเชื่อในเรื่องของอนิสงฆ์ ในอินเดีย

เนื่องจากศาสนาพุทธมหายานในประเทศอินเดียรุ่งเรือง(น. ณ ปากน้ำ 2538: 195) จึงส่งผลให้การสร้างสถูปเจดีย์ในประเทศอินเดียได้รับความนิยมเป็นอันมากไปด้วย เช่นดังคำกล่าวของหลวงจีนอี้จิง ที่จาริกเข้าไปในประเทศอินเดียในสมัยที่พุทธศาสนาเถรวาทมหายานรุ่งเรือง กล่าวว่

“พระสงฆ์ และบุคคลทั่วไปมักจะสร้างโกตะยะ (เจดีย์) ด้วยรูป เป็นดิน หรือพระพุทธรูปแผ่นผ้า แผ่นกระดาษสำหรับกราบไหว้บูชา และอุทิศแก่สถานที่หรือสำนักสงฆ์นั้นๆ ไว้ บางทีก็สร้างสถูปของพระพุทธเจ้าโดยทำบนแท่นสูงแล้วล้อมด้วยอิฐ ไม่ก็สร้างสถูปอย่างโคตเตียวกกลางทุ่งแล้วปล่อยไว้ตามยถากรรม ใครจะสร้างด้วยอะไรก็ได้แล้วแต่ศรัทธาปสาทะ บ้างก็สร้างพระพุทธรูปและเจดีย์ด้วยทอง เงิน ทองแดง เหล็ก รัก และหินกับอิฐ หรืออาจจะก่อเจดีย์ทราย แล้วบรรจุพระพุทธรูปไว้ข้างใน” (น. ณ ปากน้ำ 2538: 196)

การสร้างเจดีย์ในยุคหนึ่งเป็นที่นิยมแพร่หลายกันมาก เพราะตามเชื่อกันว่าผู้สร้างจะได้รับนิสงฆ์อันมีคุณค่ามหาศาล โดยการสร้าง “สรีระ” จะส่งผลให้ผู้สร้างได้ไปเกิดในสุคติสวรรค์ และเกิดอีกเพียง 4 ครั้งเท่านั้น ซึ่งสรีระที่ดังกล่าวนี้เกิดจากสร้างเจดีย์สองชนิด คือ

6.5.1 ธาตุเจดีย์ เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระธาตุแท้ หรือวัตถุธรรมชาติที่สมมติว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุ(น. ณ ปากน้ำ 2538: 195) อันเป็นที่นับถือของศาสนาพุทธทุกนิกายโดยทั่วกัน

6.5.2 ธรรมเจดีย์ ส่วนสำคัญ คือ คาถาที่จะบรรจุลงในสถูปเจดีย์ขนาดเล็ก ดังนั้นคาถาที่จะบรรจุลงในเจดีย์จึงเป็นคาถาที่ถือว่า เป็นหัวใจของพุทธศาสนา คาถาที่นิยมในฝ่ายพุทธนิกายมหายาน คือ คาถาปฏิจสมุปบาท และคาถาที่นิยมในฝ่ายพุทธนิกายหินยาน หรือเถรวาท คือ คาถาเขมัมมาช ซึ่งคาถาสำคัญทางพุทธศาสนานี้ถือเป็นที่เคารพเทียบเท่ากับพระบรมสารีริกธาตุ โดยจารึกคาถาลงบนแผ่นวัสดุต่างๆ ตามที่เห็นสมควรแล้วจึงบรรจุลงในสถูปขนาดเล็ก(น. ณ ปากน้ำ 2538: 195)

6.6 แรกเริ่มมีเจดีย์ในประเทศไทย

ตามที่ทราบกันแล้วว่า พุทธเจดีย์จากอินเดียมีอิทธิพลต่อพุทธเจดีย์ไทย ตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์เมาริยะ ที่ทรงส่งสมณทูตมาเผยแพร่พระพุทธศาสนาด้วยพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้า

พุทธศตวรรษที่ 3 พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระอูตตระเถระและพระโสณเถระมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ พร้อมกับสมณทูตที่เดินทางไปยังดินแดนต่างๆ รอบอินเดียถึง 7 สาย และสุวรรณภูมิซึ่งเป็นเส้นทางหนึ่งนั้นน่าจะหมายถึงดินแดนในประเทศไทยปัจจุบัน อันมีศูนย์กลางที่จังหวัดนครปฐม ซึ่งเจริญสืบทอดกันมาก(อุษฎา พิณศรี, 2533: 44)

อย่างไรก็ตาม ชากสตูปต่างๆ ที่พบหลักฐานในประเทศไทยนั้น ที่เก่าแก่ที่สุดเริ่มตั้งแต่

6.6.1 สมัยทวารวดี มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 10-16 มีเหลือให้เห็นปรากฏเพียงส่วนฐานให้ศึกษา ปรากฏในแหล่งโบราณคดีที่สำคัญ(ณัฐภักทร จันทวิช, 2533: 30)เช่น

จังหวัดนครปฐม พบที่ วัดพระเมรุ, วัดจุลประโทน
 จังหวัดสุพรรณบุรี พบที่ อำเภออู่ทอง
 จังหวัดนครสวรรค์ พบที่ โลกไม้เคอ อำเภอพยุหะคีรี
 จังหวัดปราจีนบุรี พบที่ อ.ศรีมหาโพธิ์

และจากการศึกษาฐานสตูปต่างๆ ทำให้ทราบรูปแบบลักษณะฐานสตูปสมัยทวารวดี ซึ่งมีรูปแบบต่างๆ 13 แบบ จัดประเภทได้ 4 ประเภท ได้แก่

1. ฐานรูปกลม
2. ฐานรูปสี่เหลี่ยม
3. ฐานรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม
4. ฐานรูปแปดเหลี่ยม

และจากการศึกษาฐานสตูปต่างๆ เหล่านี้ สามารถเปรียบเทียบได้กับลักษณะของสตูปอินเดียในสมัยราชวงศ์คุปตะ คือมีการแบ่งช่องที่ฐานและประดับภาพเล่าเรื่องชาดกต่างๆ โดยรอบ เป็นศิลปะที่ทำด้วยดินเผาและปูนปั้น (ณัฐภักทร จันทวิช, 2533: 30)

6.6.2 สมัยทวารวดีตอนปลาย มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-17 ทวารวดีตอนปลาย ปัจจุบันคือ จังหวัดลำพูน แต่เดิมมีปฐมกษัตริย์คือ พระนางจามเทวี ทรงเป็นพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงลงประ (ละโว้) ได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมจากอาณาจักรทวารวดี และมีการติดต่อกับอาณาจักรพุกาม ในประเทศพม่าด้วย ดังนั้นรูปแบบของเจดีย์ของทวารวดีตอนปลายจึงเป็นรูปแบบที่ผสมผสานระหว่างอิทธิพลของทวารวดีตอน

ปลาย กับพุกามและขอมด้วย โดยมีวิวัฒนาการเป็นระยะๆ เจดีย์ที่สำคัญของทริภุญไชย ได้แก่ (ฉันทะ
ภัทร จันทวิช, 2533: 31)

สถูปมหาพุลที่วัดกุฎศหรือ วัดจามเทวี จังหวัดลำพูน
สุวรรณเจดีย์ (กู๋ต้า) และเจดีย์เชียงยืนในวัดพระธาตุทริภุญชัย จังหวัดลำพูน
สถูปสี่เหลี่ยมที่วัดพญาวัน จังหวัดน่าน
อาคารที่เรียงท่าตาน จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

6.6.3 สมัยศรีวิชัย มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-18 ศรีวิชัยปัจจุบันคือพื้นที่หลายจังหวัด
ในภาคใต้ ได้แก่ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี, อำเภอระยอง จังหวัดปัตตานี เป็นต้น อาณาจักรศรี
วิชัยได้รับพุทธศาสนาจากลังกา เป็นพุทธศาสนาเถรวาท จึงสร้างสถูป ตามแบบลังกา ยุคอนุราช
ปุระ พุทธศตวรรษที่ 5-6 โดยผสมผสานเข้ากับศิลปดั้งเดิมของอาณาจักรศรีวิชัยเองด้วย เจดีย์ที่สำคัญ
ของอาณาจักรศรีวิชัย ได้แก่ (ฉันทะภัทร จันทวิช, 2533: 32)

พระบรมธาตุไชยา ที่วัดแก้ว และวัดหลง จังหวัดสุราษฎร์ธานี
สถูปวัดพระโคะ และวัดสีหยัง จังหวัดสงขลา
พระสถูปประธาน วัดมหาธาตุรวมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย